

ความหิวกระหายเป็นทุกข์ที่ต้องบำบัดอยู่เสมอๆ วันละหลายครั้ง จึงเรียกว่านิพัตร์ทุกข์ (ทุกข์เนื่องนิตย์) การทำงานหนัก การเลี้ยงชีวิตทำงาน ส่วนใหญ่ก็เพื่อแสวงหาอาหารและนำมาบำบัดความหิวกระหายนี้เอง ถ้าไม่สามารถบำบัดได้เพราะเหตุใดเหตุหนึ่งก็เป็นทุกข์หนัก อาจถึงตายได้ มีตัวอย่างคนอดตายอยู่เสมอทั่วโลก

ส่วนความหนาวความร้อนก็เป็นภาวะที่ร่างกายได้รับอยู่เสมอทุกวัน ต้องบำบัดกันทุกวัน เมื่อหนาวเกินไปหรือร้อนเกินไปร่างกายก็กระวนกระวาย ทำให้หัวใจและอวัยวะอื่นๆ บางอย่างต้องทำงานมากขึ้น เป็นปฏิกิริยาของร่างกายที่พยายามรักษาอุณหภูมิของร่างกายให้อยู่คงที่

การปวดอุจจาระปัสสาวะก็เป็นความทุกข์เนื่องนิตย์ ต้องบำบัดอยู่เสมอๆ ถ้าเป็นไปได้โดยปกติก็พอทำเนา แต่ถ้าคิดปกติขึ้นเมื่อไหร่ก็เป็นความลำบากและทุกข์หนัก อนึ่งอุจจาระปัสสาวะ ยังเป็นสิ่งปฏิญญาที่ทั้งตนเองและผู้อื่นรังเกียจมากอีกด้วยเพราะมีกลิ่นเหม็นจัดและโสโครก

ความปวดอุจจาระและปัสสาวะเป็นทุกข์อีกสองอย่างที่ทุกคนต้องประสบอยู่เสมอ แม้ในภาวะปกติ บางครั้งก็อาจทนได้ยากอยู่แล้ว ยิ่งในภาวะที่ผิดปกติเช่นเป็นบิดหรือเป็นนิ่ว ทุกข์ทั้งสองอย่างนี้อาจถึงขั้นปวดร้าวแทบจะทำให้ขาดใจตายลงไปได้

4. พยาธิทุกข์ ทุกข์อันสืบเนื่องมาจากโรคต่างๆ คือมีสาเหตุมาจากโรคต่างๆ เพราะร่างกายได้รับเชื้อโรคบาง เพราะอวัยวะเองพิการไปเช่นต่อมพิการเป็นต้นบ้างโรคเป็นสภาพเสียดแทงให้เจ็บปวดลำบาก ให้ทุกข์ร้อน หมดเปลืองทรัพย์สินทำลายความสามารถ บั่นทอนพลังกาย พลังใจ และบั่นทอนอายุให้สั้น

บุคคลจะมียศใหญ่อย่างไร มีทรัพย์มากอย่างไร มีบริวารล้นหลามอย่างไรแต่ถ้ามีโรคเบียดเบียนตนอยู่เสมอเป็นประจำแล้ว ก็หาความสุขได้ยาก บางคนมิชอบกินมากมายก็กินไม่ได้ มีบ้านเรือนอย่างดีก็นอนไม่หลับ มีพาหนะรถเรืออย่างดีก็ไปไหนมาไหนไม่ได้ เพราะโรคคอยเสียดแทงเบียดเบียน เป็นอุปสรรคของความสุข

โรคเป็นสาเหตุแห่งทุกข์อย่างหนึ่งแน่นอน ไม่มีใครเถียง แต่บางโรคก็มีส่วนดีอยู่บ้างตรงที่ทำให้คนไม่มีมัวเมาประมาทเกินไป ความเจ็บเป็นชุดอย่างหนึ่งของความตาย การนึกถึงความตายบ่อยๆ เป็นทางบรรเทาความประมาท ความหลงในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสและทรัพย์ ยศ ความมีหน้ามีตาในสังคม มองในแง่นี้ความมีโรคบ้างก็ไม่ใช่ว่าเสียโดยส่วนเดียว

5. สันตปาทุกข์ ทุกข์เพราะถูกกิเลสเผาให้เราร้อน โดยปกติมนุษย์และสัตว์ถูกเพลิงทุกข์ คือเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นต้น เผาให้เราร้อนอยู่แล้วกองหนึ่ง ยังมีกิเลสคือราคะบ้าง โทสะบ้าง โมหะบ้าง เผาอีก บางทีก็รวมเผาพร้อม ๆ กันทั้งสองกอง ทำให้มีความทุกข์เพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ

ทุกข์ข้อนี้หมายเอาทุกข์ทางใจอันสืบเนื่องจากกิเลสโดยตรง เช่น ราคะความกำหนัด ความกระหายในอารมณ์มีรูปเป็นต้น อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เมื่อได้สิ่งนั้นมาตามที่ใคร่อยากได้ ก็หมกมุ่นหัวพันติดอยู่ ใจหาสงบตามปกติภาพของมันไม่ คงกระวนกระวายเพราะความใคร่ ความ

อยากอยู่นั่นเอง เมื่อไม่ได้อารมณ์นั้นตามใจปรารถนาก็เศร้าโศกเสียใจ. ตระมใจ ถึงกับกินไม่ได้นอนไม่หลับ และฆ่าตัวตายก็มี โทสะหรือโกรธ เมื่อเกิดขึ้นก็เผาใจให้ร่ำร้อนอาจทำการประทุษร้ายผู้อื่น เพราะแรงโทสะนั้น ผลก็คือต้องถูกจองจำโทษหรือปรับ ถูกตีเตียน ต้องทุกข์อีกเป็นซ้ำสอง โมหะก็ทำนองเดียวกันครอบงำใจแล้วทำให้มืดมน อาจเห็นคิดเป็นชอบเห็นชั่วเป็นดี บดบังแสงแห่งปัญญาเสียไม่ให้เห็นตามความเป็นจริงได้

6. วิปากทุกข์ ทุกข์อันเกิดจากวิบากหรือผลกรรม เป็นทุกข์อันน่ากลัวอย่างหนึ่ง ผู้ประกอบกรรมชั่วไว้ เมื่อถึงคราวกรรมชั่วนั้นจะให้ผลก่อทุกข์ให้ ก็เป็นการยากที่จะหลีกเลี่ยงได้ จึงต้องกำหนดโทษทุกข์ไปจนกว่าการให้ผลของกรรมจะเพลาลงหรือหมดสิ้นไป

7. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายว่า ได้แก่ทุกข์อันเนื่องมาจากวิมุตผล อังแสดงในโลกธรรม ลาก ยศ สรรเสริญ สุข เป็นทุกข์แต่ละอย่าง ๆ บางอาจารย์อธิบายว่า เป็นวิปริณามทุกข์ คือเมื่อทุกข์แปรเป็นอื่น นำเข้าใจว่ามีลาภคือทรัพย์ต้องเผ่า ต้องระวางเงินไม่เป็นอันหลักอันนอนได้โดยปกติ เสียชีวิตในการป้องกันทรัพย์ ยศก็มี

สหคตทุกข์ เป็นทุกข์ที่มีแก่คนทุกคน เพราะทุกคนต้องเกี่ยวข้องกับผู้อื่น อย่างน้อยคนในครอบครัวของตน ต้องคอยสุขด้วยทุกข์ด้วยกับเขา สุขด้วยนั้นไม่คอยเท่าไร ส่วนมากเป็นทุกข์ด้วย ความเกี่ยวข้องซึ่งขยายขอบเขตออกไปมากเพียงใดสหคตทุกข์ก็เพิ่มมากขึ้นตามตัวแบบเรือใหญ่ต้องคลื่นใหญ่ ความสุขที่ได้รับไม่พบความกังวล คนมีลูกต้องกังวลด้วยลูก มีสามี ภรรยา มีเพื่อนเป็นต้น ก็ต้องกังวลด้วยเขาเหล่านั้น

8. อาหารปริเยฐฐิทุกข์ ทุกข์ในการหากิน มนุษย์และสัตว์ที่มีชีวิตย่อมต้องอาศัยอาหารเป็นอยู่ขาดอาหารไม่ได้ต้องตาย สัตว์ซึ่งพึ่งต้องแสวงหาอาหารอยู่เนื่องนิตย์ ในการแสวงหาอาหารนั้น เครื่องานที่มีเนื้อเป็นภักษาขอมต้องล่าผลาญชีวิตสัตว์ชนิดเล็กกว่าตนบ้าง ต้องต่อสู้กับสัตว์ชนิดเดียวกัน เพื่อแย่งอาหารกันบ้าง ถึงเสียชีวิตก็มี บาดเจ็บอย่างหนักก็มี สัตว์เล็กกินสัตว์ที่เล็กกว่าไปอีก เพราะเหตุที่สัตว์กินกันอย่างนี้จึงต้องหวาดระแวงภัยอยู่เสมอ เผลอหรือสู้ไม่ได้ ย่อมหมายถึงการสูญเสียชีวิต สัตว์ที่มีหญ้าเป็นอาหาร ออกหากินย่อมต้องเสี่ยงต่ออันตรายนานาประการ เช่น อันตรายจากสัตว์มีพิษ เช่น งูเป็นต้น นอกจากนี้ยังต้องคอยหนีศัตรู คือสัตว์ที่มีกำลังเหนือกว่าและมนุษย์ผู้มุ่งเอาสัตว์บางชนิดมาเป็นอาหารหรือฆ่าเพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนานของตน

ในหมู่มนุษย์ก็เช่นเดียวกัน ต้องทำงานอาบเหงื่อต่างน้ำ ชวนนาคต้องเอาหลังสู้ฟ้า เอาหน้าสู้ดิน ทนกรำแดดกรำฝน ทนน้ำทนโคลนและสัตว์บางชนิดเช่น ปลิงที่มากาะสูบเลือดกิน ต้องทนสัตว์เล็ก เช่น เหลือบยุง บุง รัน เสี่ยงต่อสัตว์ร้าย เช่น งู ตะขาบ นอกจากนี้ยังประสบอันตราย เช่น เศษกระเบื้องเศษแก้วบาดเท้า แต่ก็ต้องทนทำงานไป หยุคไม่ได้ อาชีพบังคับให้ต้องทำภายในเวลากำหนดเวลาอันจำกัด ชาวไร่ชาวสวนก็ต้องทนอีกอย่างหนึ่ง กรรมกรขุดดิน ขนหิน ถีบสาม

ลือ ขับรถเมลต์ ตำรวจ ทหาร ข้าราชการ พ่อค้าวานิช ล้วนมีปัญหาหนักใจไปคนละอย่างต่าง ๆ กัน รวมความว่า ขึ้นชื่อว่าประกอบอาชีพแล้ว ย่อมต้องมีอุปสรรคทั้งนั้น ต้องลำบากหนักใจกันทั้งนั้น

9. วิวาทมูลทุกข์ ทุกข์ซึ่งมีวิวาทเป็นมูล คือทุกข์อันมีสาเหตุมาจากการวิวาทกัน เพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง เช่น ผลประโยชน์ขัดกัน เมื่อทะเลาะวิวาทกันแล้ว ก็มีความไม่โปร่งใจ ห้วนหวาด กลัวแพ้งครวชจนพรรคพวกวิวาทด้วยกลายเป็นการชกพวกประหารกัน ถ้าวิวาทนั้นเป็นระดับประเทศระดับโลก ก็กลายเป็นสงคราม ความเดือดร้อนก็แผ่ไปทั่วประเทศหรือทั่วโลก

10. ทุกข์ขันธ หรือทุกข์รวบยอด ได้แก่ความทุกข์อันเนื่องมาจากการมีขันธ 5 หรือมีตัวตน เพราะเหตุที่มีความเกิด มีตัวตน ความทุกข์อย่างอื่นจึงตามมา อนึ่งความไม่ยึดมั่นในขันธ 5 เป็นการทำลายต้นเหตุแห่งความเกิด เมื่อไม่เกิดความทุกข์ก็ไม่มี

ความทุกข์ดังพรรณนามานี้ ย่อมปรากฏในบุคคลและสัตว์ทั่วไป ส่วนความทนอยู่ไม่ได้นานของสังขารที่ไม่มีวิญญูณครอง ต้องแตกทำลายไป รวมเรียกว่าทุกข์ในไตรลักษณ์ด้วย โดยหมายความว่า ทนได้ยาก หรือทนอยู่ไม่ได้ (วสิน อินทสระ, 2528 : 130-146)

ความเป็นทุกข์ โดยทั่วไปหมายถึงทุกข์เวทนา คือ ความรู้สึกไม่สบายกาย ไม่สบายใจ ดังนั้นทุกข์ตาในไตรลักษณ์จะมี 2 ความหมาย คือทุกข์เวทนาและความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ พระอรธกถาจารย์ได้ประมวลความหมายของทุกข์ตาไว้ 4 ประการคือ

1. อภิกขุสพปติปิพนโต เพราะถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย
2. ทุกขนโต เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือ ความคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้อีกต่อไป จะต้องเปลี่ยนแปลงแน่นอน
3. ทุกขวตฺตฤโต เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ คือ ทำให้เกิดทุกข์เวทนาต่าง ๆ เช่น ความคิดหวัง ความเจ็บปวด
4. สุขปฏิกุเขปโต เพราะแย้งต่อความสุข คือ สุขเวทนา ไม่อาจตั้งอยู่ได้ในสังขาร เพราะสังขารมีธรรมชาติเป็นทุกข์ ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นของสังขาร ได้แก่ทุกข์ คือ ความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ซึ่งก่อให้เกิดความรู้สึก บีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ที่เรียกว่าความรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) เมื่อใดทุกข์ คือ ความบีบคั้น กดดัน นั้นผ่อนคลายหายไปก็เรียกว่ามีความสุข ดังคำกล่าวกันว่า สุขไม่มี มีแต่ทุกข์น้อย (วิสุทธิ. 3/256 ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย ปี 2531)

ภาวะต่าง ๆ ของสังขาร ที่ปรากฏแก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของเรานั้น เป็นเพียงภาวะชั่วคราวเท่านั้น เช่น หนังสือที่วางอยู่บนโต๊ะข้างหน้านี้ เราจะเห็นว่ามันมีสภาวะอย่างนี้ มีรูปร่างลักษณะ สีสรรอย่างนี้ มีน้ำหนักเท่านี้ แต่ทั้งหมดนี้ก็เพียงภาวะชั่วคราวเท่านั้น เพราะในตัวหนังสือเล่มนั้น มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ปริมาณทุกตัวในหนังสือกำลังเคลื่อนไหว และหมุนตัวอยู่อย่าง

รวดเร็วปริมาณจำนวนมากกำลังหลุดลอยออกไปจากหนังสือเล่มนั้น ฉะนั้นภาวะของหนังสือเล่มนั้นจะคงอยู่ไม่ได้นาน มันจึงมีลักษณะแห่ง “ความทุกข์” อยู่ในตัว (แสง จันทร์งาม, 2512 : 223)

สังขารตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ล้วนมีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีอะไรคงทนอยู่ได้ ไม่ว่าจะ เป็นรูปทั้งหลาย ที่เป็นสสารทั้งหมด ทั้งมนุษย์ สัตว์และวัตถุสิ่งของ คนเราเกิดมาก็ต้องแก่และตาย สัตว์และสิ่งของก็เหมือนกัน ต้องมีวันพังทลายแตกสลาย

อารมณ์ความรู้สึก (เวทนา) ก็มีการเปลี่ยนแปลง มีทั้งหัวเราะ ร้องไห้ และบางทีก็เฉย ๆ เกิดขึ้นสลับกันไป ไม่มีใครติดอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งตลอดไป

สิ่งที่รับรู้ (สัญญา) ก็จำได้บ้าง ลืมเลือนไปบ้าง เพราะมันมีจำนวนมากมายมหาศาล จำได้ไม่หมด คนเราก็ถูกเจตสิกกรรมส่วนดีและส่วนชั่ว (สังขาร) ปรุงแต่ง ให้เป็นคนดีบ้าง คนชั่วบ้าง มีความรู้แจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ (วิญญาณ)

สังขารมีความแตกต่างหลากหลาย ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เพราะเหตุปัจจัยที่เกิดและดับต่อ ๆ กัน ดังนั้นจึงมีความเป็นทุกข์ ไม่สามารถที่จะคงทนอยู่ได้ตลอดไป ความคงทนอยู่ไม่ได้นานนี้ เป็นลักษณะของสังขารธรรมทั้งปวง ทั้งส่วนที่เป็นบุคคลสัตว์และวัตถุสิ่งของ ทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรม (สสาร) และจิตใจหรือนามธรรม อาจจะพูดได้ว่าเพราะมันเปลี่ยนแปลง (อนิจตา) จึงทนอยู่ไม่ได้ (ทุกขตา) หรือเพราะทนอยู่ไม่ได้จึงเปลี่ยนแปลง

อนัตตา ตีความหมายตามรูปศัพท์ได้ว่า อนัตตา มาจาก น (ไม่มี, ไม่เป็น มีสระอยู่หลัง แปลง น เป็น อน) + อัตตา (ตัวตน) อนัตตาจึงมีความหมายว่า ไม่ใช่ตัวตนหรือไม่มีตัวตน คือสิ่งทั้งปวงที่มีวิญญาณ (immaterial mind) เช่น คน สัตว์ เป็นต้น และหาวิญญาณไม่ได้ (material mind) ล้วนแล้วแต่เป็นอนัตตา

จากความหมายข้างต้นรู้สึกว่ามันสิ้นความรู้สึกหรือความเข้าใจของคนธรรมดาเพราะโดยปกติคนธรรมดาทั่วไปจะคุ้นเคยกับความมีตัวตนหรืออัตตาทันทีนั้น จากทุกขเทศนาชื่อ อนัตตลักษณะสูตร ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่ปัญจวัคคีย์ ณ ขานเมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นพระสูตรที่แสดงลักษณะคือ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตามิใช่ตัวตน มีใจความโดยย่อดังนี้

ตอนที่ 1 พระบรมศาสดาได้ทรงแสดง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาดำรงตน ถ้าทั้งห้านี้ พึงเป็นอัตตาดำรงตน ทั้งห้านี้ก็พึงไม่เป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็จะพึงได้ ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิดอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้งห้านี้มีใช่อัตตาหรือตัวตน ฉะนั้น ทั้งห้านี้ จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็ย่อมไม่ได้ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิดอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ตอนที่ 2 พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอบความรู้ความเห็นของท่านทั้งห้านี้ ตรัสถามว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งห้านี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้งห้ากราบทูลว่าไม่เที่ยง ตรัสถามอีกว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขท่านทั้งห้ากราบทูลว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสถามต่อไปว่า สิ่งใด

ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ เป็นตัวตนของเรา ท่านทั้งหลายกราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น

ตอนที่ 3 พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปลงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งห้านี้ที่เป็น ส่วนอดีตก็ดี เป็นส่วนอนาคตก็ดี เป็นส่วนปัจจุบันก็ดี เป็นส่วนภายในก็ดี เป็นส่วนภายนอกก็ดี เป็นส่วนหยาบก็ดี เป็นส่วนละเอียดก็ดี เป็นส่วนเลวก็ดี เป็นส่วนประณีตก็ดี อยู่ในที่ไกลก็ดี อยู่ในที่ใกล้ก็ดี ทั้งหมดสักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่เห็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่ นี่ไม่ใช่ตัวตนของเรา

ตอนที่ 4 พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟังและเกิดความรู้เห็นชอบดังกล่าวมานั้นต่อไปว่า อริยสาวกคือผู้ฟังผู้ประเสริฐซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ ย่อมเกิดนิพพิทา คือความเบื่อหน่ายในรูป หน่ายในเวทนา หน่ายในสัญญา หน่ายในสังขาร หน่ายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นราคะ คือสิ้นความติด ความยินดี ความกำหนด เมื่อสิ้นราคะ ก็ย่อมวิมุตติคือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติ ก็ย่อมมีญาณ คือ ความรู้ว่าวิมุตติ หลุดพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่า ชาติคือความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นชนนี้อีกต่อไป (วิ. มหา. 4/24)

ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นว่า ชีวิตของคนเรานั้นประกอบด้วยสิ่งสำคัญทั้ง 5 ซึ่งเรียกว่าเบญจขันธ์คือ รูป ได้แก่อวัยวะทุกส่วนในร่างกาย เวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง หรือรู้สึกเฉยๆ บ้าง สัญญา คือ ความจำได้หมายรู้ สังขาร คือ เจตนาที่ปรุงแต่งจิต และวิญญาณ คือ ความรู้แจ้ง ในบรรดาขันธ์ 5 ทั้งปวงเหล่านี้ ไม่มีส่วนใดที่ถือว่าเป็นอัตตาเลย ล้วนแล้วแต่เป็นอนัตตาทั้งสิ้น เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่ได้เป็นไปตามอำนาจหรือความปรารถนา จะห้ามไม่ให้ร่างกายนี้ได้รับความเจ็บป่วย หรือต้องการให้มันเป็นอย่างไรที่เราปรารถนาก็ทำไม่ได้ พอจะสรุปลักษณะของอนัตตาได้ 4 ประการดังนี้

1. คำว่า อนัตตา ที่หมายความว่า “ไม่ใช่ตัวตน” เพราะไม่อยู่ในอำนาจใครในความหมายที่หนึ่งนั้นหมายความว่า ใครๆ จะมาบังคับให้เป็นไปตามอำนาจที่ผู้บังคับสั่งนั้นไม่ได้ สภาวะ คือ ร่างกายของเราหรือตัวตนของเรา เราจะบังคับให้เป็นไปตามใจที่เราคิดหาได้ไม่ สภาวะเช่นนี้เหมือนกับดิน ฟ้า อากาศ ที่ไม่ใช่ของเรา เราไม่สามารถจะบังคับให้เป็นไปตามใจของเราทุกอย่างได้ไม่ ตัวอย่างเช่น แดดไม่ออก ฟ้าไม่ร้อง แผ่นดินไม่ถล่ม เราจะบังคับให้แดดออก ฟ้าร้อง ให้แผ่นดินถล่มไม่สามรถบังคับได้ ฉะนั้นร่างกายหรือตัวตนของเรา เราจะบังคับว่า อย่าเจ็บ อย่าแก่ อย่าตาย ดังนี้ก็ไม่ได้ ฉะนั้น ดังนั้น ความหมายของอนัตตาที่ว่า “ไม่ใช่ตัวตน” เพราะไม่อยู่ในอำนาจของใคร คือ ใครๆ จะมาบังคับอย่างไรก็ไม่ได้ แต่บางเวลาดูเหมือนจะบังคับได้ เช่น เวลาเราหิว เราก็กินข้าวแก้หิวได้ เวลากระหายเรดื่มน้ำแก้กระหายได้ เวลาทำงานร้อนเราก็พักผ่อนในที่ร่มก็หายร้อนได้ ดูคล้ายๆ ว่าเราจะบังคับตนหรือร่างกายของเราได้ แต่เวลาที่เรเจ็บไข้ไม่สบายนอนอยู่โรงพยาบาลหิวกระหายแทบตายจะกินดื่มข้าวน้ำก็ไม่ได้ อยากจะลุกขึ้นเปลี่ยนอิริยาบถ ทั้ง ๆ ที่อยากจะลุกขึ้น แต่ก็ไม่สามารถ

จะลุกขึ้นได้ มิใช่แต่ตัวเราเท่านั้น แม่นคนไข้อื่น ๆ ที่ล้มหมอนนอนเสื่ออยู่อย่างเราตามโรงพยาบาลหรือตามที่ไหน ๆ ก็ตามที่เกิด เขาไม่สามารถจะบังคับตัวตนของเขาเองให้ทำตามที่ใจตนคิดได้เลย ดังนั้นท่านจึงให้ความหมายอนัตตาว่า “ไม่ใช่ตัวตน” เพราะไม่อยู่ในอำนาจของใคร

2. ความหมายของอนัตตาประการที่สองที่ว่า “ขัดต่อความเป็นตัวตน” นั้นหมายความว่า “ใครจะเห็นวรูปร่างของเราเป็นตัวเป็นตนก็ตามแต่ ความรู้ความคิดเห็นในอนัตตาก็ขัดกับความคิดเห็นที่เป็นตัวตนนั้นเสมอ ร่างกายของเราและทุกสิ่งทุกอย่างเมื่อคิดแยกออกไปถึงส่วนย่อยที่สุด ก็ไม่มีอะไรเหลือที่พอจะยึดถือเป็นตัวเป็นตนได้” จิตใจของผู้ยึดถือขั้น 5 ว่าเป็นอัตตา คือตัวตนเป็นอย่างไร อนัตตาก็มีลักษณะตรงข้ามกับความคิดเห็นอย่างนั้นเสมอ เพราะเหตุมีลักษณะตรงกันข้ามนี้จึงชื่อว่า “ขัดต่อความเป็นตัวตนหรืออัตตา”

3. ความหมายของอนัตตาประการที่สามที่ว่า “ว่างเปล่า” นั้นคือเป็นสภาพว่างเปล่า ก็เพราะว่าว่างเปล่าจากอัตตา ร่างกายของเราและทุกสิ่งทุกอย่างประกอบขึ้นด้วยสิ่งต่างๆ ถ้าเป็นสภาพที่มีวิญญาณครองกับรวมรูปและนามเข้าเป็นชีวิต ถ้าเป็นสภาพที่ไม่มีวิญญาณครองก็มีแต่รูปรวมเข้ากับรูป ถ้าจะแบ่งออกไปทีละน้อยๆ จนถึงส่วนย่อยที่สุดแล้วก็ไม่มีอะไรเหลือพอที่จะถือว่า “เป็นตัวตน” ได้เลย วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ก็สนับสนุนอนัตตาของพระพุทธเจ้า ความรู้วิทยาศาสตร์ด้านกายภาพ นั้นคือวิทยาศาสตร์ว่าด้วยวัตถุ วัตถุต่างๆ ที่ใหญ่โตนั้น เมื่อแยกออกไปจนเหลือชิ้นสุดท้ายก็เป็นปรมาณู ถ้าแยกปรมาณูออกไปอีกก็เหลือแต่พลังงาน หาตัวตนไม่ได้ หลักวิทยาศาสตร์สมัยใหม่กล่าวว่า “มีอิเล็กตรอนกับโปรตรอน” นั่นก็คือพลังงาน ตรงกับหลักอนัตตาของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์ก็ทรงสั่งสอนมากกว่าสองพันปีแล้ว ในวิทยาศาสตร์ด้านชีวภาพว่าด้วยสิ่งมีชีวิต ความรู้ด้านชีววิทยาจะบอกเราว่า ร่างกาย ของสัตว์ก็ดี ของมนุษย์ก็ดี ประกอบขึ้นด้วยเซลล์ต่างๆ มากมาย เหมือนตึกประกอบขึ้นด้วยอิฐ หิน ปูน ทราย เป็นต้น ใหญ่บ้างเล็กบ้าง เป็นจำนวนมากมาย ถ้าจะแยกเซลล์ต่างๆ ออกไปเป็นสภาพย่อย ๆ ผลที่สุดก็เหลือเพียงพลังงาน หาตัวตนไม่ได้เช่นนี้ชื่อว่า “เป็นสภาพว่างเปล่า” หรือ “สูญญตา”

4. ความหมายประการที่สี่ของอนัตตาที่ว่า “หาเจ้าของไม่ได้” นั้นคือเป็นสภาพหาเจ้าของไม่ได้ ร่างกายของเราหรือทุกสิ่งทุกอย่างที่มีมานี้ ถ้าจะกล่าวตามความจริงที่แท้แล้ว “ไม่มีใครเป็นเจ้าของ” ที่เรายึดถือว่า “ตัวกู ของกู” นั้น เรายึดถือด้วยอำนาจกิเลสต่างๆ ถ้ากล่าวในทางปรมัตถ์แล้ว “ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวของเรา” นั่นคือเราไม่ได้เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของเรา เราจะหวงแหนหรือสงวนของที่เราชอบไว้ได้เช่นจะบอกว่า “อย่าเป็นอย่างนี้ อย่าแก่ อย่าเจ็บไข้ไม่สบาย อย่าตาย” เราแสดงอาการเป็นเจ้าของไม่ได้ เพราะมันก็ต้องเป็นไปตามสภาพของมัน ถ้าเป็นตัวตนของเราแล้ว เราก็แสดงอาการเป็นเจ้าของได้ทุกอย่าง แต่เราแสดงอาการเป็นเจ้าของ โดยหวงแหน ห้ามปรามไว้ไม่ได้เลย ร่างกายหรือทุกสิ่งทุกอย่างมันมาอย่างไร มันก็เป็นไปอย่างนั้น ร่างกายหรือทุกสิ่งทุกอย่าง ทุกคนยอมรับใคร่ต้องการให้สว

งามคิดเด่นตามที่ใจเราคิด แต่ไม่สามารถจะหวังเห็นและทะนุถนอมโดยแสดงอาการเป็นเจ้าของได้ไม่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า “หาเจ้าของไม่ได้”

ขั้น 5 หรือร่างกายและทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในโลกนี้เราใช้อำนาจบังคับมันด้วยกิเลสตัณหา ต่างๆ ที่เรามี เราไม่สามารถจะใช้อำนาจใดๆ บังคับได้ ไม่สามารถจะห้ามมันให้มีตัวตนอย่างถาวร คงอยู่ตลอดไปตามที่เรต้องการได้ ทั้งไม่สามารถแสดงอาการเป็นเจ้าของมันได้ เราจะยึดมันถ้อมันเข้าขั้นที่เรียกว่า “เห็นแก่ตัว” นั้นไม่ควร คำว่า “อย่าเห็นแก่ตัว” หรือ “ไม่เห็นแก่ตัว” ตามทัศนะของท่าน พุทธศาสนิกบุรุษก็คือ “อนัตตา” อันเป็นคำสอนเรื่อง “ไตรลักษณ์” ในพุทธศาสนานั่นเอง

ปฏิจจนุปบาท

การศึกษาเรื่องปฏิจจนุปบาทเป็นเรื่องสำคัญหรือจำเป็นสำหรับพุทธบริษัท ดังบาลีในสังคีตสูตร ที่มณิกาย ตอนสังคฺคฺขิยทุกฺกั ซึ่งมิว่า “ธรรมสองอย่างอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสไว้ดีแล้วมีอยู่, อันภิกษุทั้งหลายพึงทำสังคีติ (คือสอบสวน) ในธรรมสองอย่างนั้น, ไม่พึงวิวาทกันในธรรมนั้น โดยประการที่พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ จะพึงมั่นคงตั้งอยู่ยาวนาน ข้อนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อहितสุขแก่มหาชนเป็นอันมากเพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์ที่สุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ธรรมสองประการนั้นคืออะไรเล่า ? ธรรมสองประการนั้นคือ

อายตณกุสลตา   ความเป็นผู้ฉลาดในเรื่องอายตนะ 1

ปฏิจจนุปบาทกุสลตา   ความเป็นผู้ฉลาดในเรื่องปฏิจจนุปบาท 1

(สง.ที. 11/226-227)

นี่แสดงว่าปฏิจจนุปบาท เป็นสิ่งที่เราจะต้องพยายามช่วยกันทำความเข้าใจให้ถูกต้อง เพื่อแก้ตัวเองและศาสนา เพื่อการไม่ทะเลาะวิวาทกันในหมู่พุทธบริษัทเอง

หลักเกณฑ์ที่เนื่องกันอยู่กับปฏิจจนุปบาท มีอยู่ดังนี้

1. จะมีภพหรือชาติ ทุกคราวที่มีการกระทบกันทางอายตนะ ที่ปราศจากสติปัญญาในเรื่องของ วิมุติ ในขณะที่กระทบนั้นมีแต่อวิชชา จึงปรุงเป็นปฏิจจนุปบาท

2. ในภาษาปฏิจจนุปบาทจะไม่มีคำว่า บุคคล ตัวตน เรา เขา ซึ่งเป็นผู้มีทุกข์ หรือดับทุกข์ หรือเล่นทองเที่ยวไปในวิญญูสงสาร

3. ในภาษาปฏิจจนุปบาท จะไม่มีคำว่า สุข จะมีแต่คำว่า ทุกข์และดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เพราะไม่มุ่งจะแสดงสุข ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสัสสตทิฏฐิ เว้นแต่จะกล่าวโดยภาษาคน ถือเอาภาวะไม่มีทุกข์นั้นเป็นความสุข เพื่อประโยชน์แก่การสอนศีลธรรมเท่านั้น ดังที่กล่าวว่า “นิพพานเป็นยอดสุข”

4. ปฏิสนธิวิญญาณ ชนิดที่เป็นตัวตน ไม่มีในภาษาปฏิจจนุปบาท ดังนั้นคำว่าวิญญาณ ในปฏิจจนุปบาท จึงทรงระบุไปยังวิญญาณหก

5. ในวงของปฏิจสนุปบาท มีแต่ปฏิจสนุปบันธธรรม คือสิ่งที่ได้อาศัยสิ่งอื่น แล้วเกิดขึ้น ปรากฏอยู่ชั่วขณะ เพื่อปรุงแต่งให้เกิดสิ่งอื่นต่อไป อาการที่ปรุงแต่งกันนี้เรียกว่าปฏิจสนุปบาท มีคำที่ต้องสนใจหรือศึกษา 2 คำ คือสัตตตทัญญู ความเป็นตัวตน และอุจเฉททัญญู ตรงกันข้ามคือความไม่มีตัวตนอะไรเลย

6. ถลกล่าวไปในทางเรื่องกรรม ปฏิจสนุปบาทมุ่งหมายแสดงกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว และเป็น ที่สิ้นสุดแห่งกรรมค้ำกรรมขาว โดยจัดบุญ อกุญ และอนบุญชา เป็นเรื่องทุกข์ไปหมด ต้องเหนือสิ่ง ทั้งสามนี้ จึงจะดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ดังนั้นจึงไม่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่นว่า ตัวตน

7. หลักพุทธศาสนา ต้องประกอบอยู่ด้วยความเป็นปัจจุบันธธรรมหรือสันตทัญญูโกเสมอ การให้ ปฏิจสนุปบาทรอบเคียวกินเนื้อที่ตั้ง 3 ชาติ (ตามความหมายในภาษาคนธรรมดา) นั้นไม่ใช่หลัก สันตทัญญูโก อาการของปฏิจสนุปบาททั้ง 11 อาการต้องเป็นสันตทัญญูโกทั้ง 11 อาการตลอดเวลา จึงจะ เป็นปฏิจสนุปบาทที่ทรงสอน

8. สูตรของปฏิจสนุปบาทนั้น ตรีสไว้หลายแบบ เช่นแบบอนุโลมจากอวิชาไปหาความ ทุกข์ แบบปฏิโลม จากความทุกข์ไปหาอวิชา และมีทั้งฝ่ายนิโรธวาร คือการดับ ซึ่งตรีสทั้งสอง แบบคล้ายเหมือนกัน และยังมีตรีสตั้งต้นที่อายตนะกระทบกัน แล้วเกิดวิญญาณผัสสะระเหตนาไปเลย โดยไม่ต้องกล่าวชื่อของอวิชาออกมา ก็มี และตรีสเพียงเวทนาลงไปหาความทุกข์ก็มี ที่แปลกที่สุด นั้นตรีสรวมสมุททวาร กับนิโรธวารไว้ในสายเดียวกัน คือตรีสว่า อวิชาให้เกิดสังขาร วิญญาณ นามรูป ไปจนถึงตัณหา แล้วเปลี่ยนเป็นตรีสความดับของตัณหา อุปาทาน เรื่อยไปจนถึงดับทุกข์ ทำนองจะทรงแสดงยืนยันว่า แม้ปฏิจสนุปบาทจะดำเนินไปจนถึงตัณหาแล้ว ก็ยังอาจจะเกิดสติกัน กระแสตัณหาให้หยุด และวกกลับกลายเป็นการดับทุกข์ได้อย่างน่าอัศจรรย์ ถ้าเราจะนำเอาสูตรของ ปฏิจสนุปบาททุกๆ แบบมาดูพร้อมๆ กัน จะทำให้มองเห็นได้ชัดทีเดียวว่า เรื่องปฏิจสนุปบาทนี้ไม่ใช่เรื่องที่ต้องกินเนื้อที่หรือเวลารวมกันถึง 3 ภพ 3 ชาติ (ตามความหมายในภาษาคนธรรมดา) เลย

9. ปฏิจสนุปบาท เป็นเรื่องของขณิกวาท ไม่ใช่สัตตตวาท ดังนั้นคำว่า เกิด คำว่าชาติ เป็นต้น ข้อมหมายถึงการเกิด ในขณะที่แห่งปฏิจสนุปบาทสายหนึ่งๆ ในชีวิตประจำวันของคนธรรมดา คือผัสสะสติ เมื่อมีการกระทบทางอายตนะครั้งหนึ่ง ตามที่กล่าวไว้ในข้อ 1. นั่นเอง รู้ได้ง่ายๆ เช่นเกิดโลก หรือโกรธ หรือหลง ครั้งหนึ่งๆ ก็มีการเกิดแห่งตัวกูของกูชาติหนึ่งๆ เสร็จไปแล้ว ถ้าใครยังรักที่จะใช้คำว่า ชาตินี้ ชาติหน้าอยู่ ก็จงถือเอาชาติในลักษณะขณิกวาท เช่นนี้ก็ยิ่งได้ ยังจะตรงตามความเป็นจริง เป็นสันตทัญญูโก และมีประโยชน์กว่า ที่จะถือเอาการเกิดตามภาษาคน (คือเกิดจากท้องแม่ครั้งหนึ่ง) ซึ่งไม่ใช่ภาษา ปฏิจสนุปบาทที่เป็นภาษาขณิกวาท และทำให้เข้าใจเรื่องปฏิจสนุปบาทไม่ได้

10. ปฏิจสนุปบาทสำหรับพุดนั้นเป็นปรัชญา ไม่จำเป็นและไม่มีประโยชน์อะไรนัก ปฏิจสนุปบาทแท้จริงคือการปฏิบัติ เพื่อไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นมาได้ ด้วยการมีสติในทวารทั้งหก เมื่อมีการกระทบ ทางอายตนะนั่นเอง

1. ความหมายของคำในปฏิจจนรูปบาท

ความหมายของคำในปฏิจจนรูปบาท เป็นความหมายในทางภาษาธรรมของผู้ธรรม ไม่ใช่ความหมายของชาวบ้านผู้ไม่ผู้ธรรม พุทธทาสภิกขุได้แยกออกไว้เป็น 2 ภาษาคือ ภาษาคน หมายถึง ภาษาคนธรรมดาที่ไม่ผู้ธรรม และภาษาธรรม คือภาษาของผู้ธรรม ภาษาปฏิจจนรูปบาทเป็นภาษาธรรม หลักธรรมสำคัญที่ยกมาจากพระไตรปิฎกมีดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจนรูปบาท (สมุทวาร) เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย

เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ

เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป

เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ

เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ

เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา

เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา

เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน

เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ

เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส

ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า ? ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไป แห่งอายุ ความแก่ออบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ นี้เรียกว่า ชรา การจืด ความเคลื่อน การแตกสลาย ภายหายไป การวรายชีพ การตาย การทำกาละ การแตกแห่งขันธทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์ คือชีวิตจากสัตว์นิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ นี้เรียกว่ามรณะ ชรานี้ด้วยมรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ ดังนี้ ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ชรามรณะ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติเป็นอย่างไรเล่า ? การเกิด การกำเนิด การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยี่ง ความปรากฏของขันธทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ชาติ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภพ เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภพทั้งหลาย 3 อย่าง เหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ภพ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุปาทานทั้งหลาย 4 อย่างเหล่านี้ คือ กามอุปาทาน ทิณฺณอุปาทาน สีสัพพัตตอุปาทาน อิตตวาฑุปาทาน : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อุปาทาน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็คัมมทา เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หมู่แห่งคัมมทาทั้งหลาย 6 หมู่เหล่านี้ คือ รูปคัมมทา สัททคัมมทา กันธคัมมทา รสคัมมทา โสณฺฐัพพคัมมทา รัสมคัมมทา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า คัมมทา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เวทนา เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย 8 หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า เวทนา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย 6 หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ผัสสะ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สพายตนะ เป็นอย่างไรเล่า ? จักขวยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สพายตนะ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย 6 หมู่เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า วิญญาณ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย 3 อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สังขารทั้งหลาย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อวิชชา เป็นอย่างไรเล่า ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่รู้อันใดแล เป็นความไม่รู้ในทุกข์ เป็นความไม่รู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความไม่รู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นความไม่รู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อวิชชา

2. ปฏิจจนูปบาทแต่ละอาการเป็นปฏิจจนูปบันนธรรม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง ปฏิจจนูปบันนธรรมทั้งหลาย แก่พวกเธอทั้งหลาย พวกเธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งธรรมนั้น จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์ เราจักกล่าวบัดนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจาสนูปบันนธรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า ?

1. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชรามณะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจุปัฏฐังแล้ว อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมคา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมคา มีความจางคลายไปเป็นธรรมคา มีความดับลงเป็นธรรมคา

12. ลูกอนภิกขุทั้งหลาย อวิชา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสั้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา

ลูกอนภิกขุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปปັນนธรรมทั้งหลาย (นิ.ส. 6/30,31/60,62)

วิเคราะห์หลักอนัตตาในทัศนะพุทธปรัชญา

ศีลธรรมกับศาสนานั้นมีขอบเขตต่างกัน ศีลธรรมนั้นเป็นระเบียบปฏิบัติเพื่อจะกำจัดความทุกข์ขุยกะระส่ำระสาย ในขั้นแรกๆ ที่เป็นเรื่องชั้นโลกๆ เป็นเรื่องของสังคมหรือเป็นเรื่องของความเป็นผู้มีความสุขในขั้นต่ำๆ ส่วนบุคคล ส่วนศาสนาสามารถกำจัดความหม่นหมองทุกชนิดที่เหลือวิสัยที่ศีลธรรมจะกำจัดได้ เช่นความขุยกะใจเป็นส่วนตัว ความทุกข์ใจอันมาจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย และกิเลสชั้นละเอียดเหล่านี้ซึ่งไม่อยู่ในวิสัยของศีลธรรมทั้งหลายจะช่วยกำจัดให้ได้ แต่อยู่ในวิสัยหรือหน้าที่ของสิ่งที่เราเรียกว่าศาสนา จะช่วยกำจัดให้ได้โดยตรง

เรื่องของศีลธรรมนั้นเมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ก็ไม่มีอะไรมากไปกว่าหลักแห่งศีลและธรรม 5 ของพุทธศาสนาหรือศาสนาที่เป็นเครือเดียวกัน หลัก 5 ประการนั้นคือ

1. การไม่เบียดเบียน
2. การไม่ลักขโมยแย่งชิงกัน
3. ไม่ล่วงละเมิดของรักและบุคคลเป็นที่รักของคนอื่นทุกชนิด
4. การไม่กล่าวเท็จทางกาย ทางวาจา
5. การไม่ตกเป็นทาสของอบายมุขทุกชนิด (พุทธทาสภิกขุ, 2532 : 25-26)

ศีลและธรรมทั้งหมดนี้ มีความมุ่งหมายเพียงความเป็นอยู่อย่างสงบเรียบร้อยของสังคมทั่วไป และเป็นความสุขขั้นต้นๆ อันเป็นวิสัยของปุถุชน มิได้หมายถึงการดับทุกข์ หรือตัดกิเลสเด็ดขาด สิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนานั้น อาจจะจำกัดความลงไปได้สั้นๆ ว่า ได้แก่วิชาหรือระเบียบปฏิบัติที่จะทำให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไรอย่างถูกต้อง ถ้ารู้ว่าอะไรเป็นอะไรโดยถูกต้องแท้จริงแล้ว แม้ไม่ต้องมีใครมาสอนเรา เราก็สามารถปฏิบัติถูกต้องสิ่งเหล่านั้นได้เอง เช่นรู้จักว่าชีวิตคืออะไร รู้จักหน้าที่การงานของชีวิตคืออะไร รู้จักที่มาและที่ไปเบื้องสุดท้ายของชีวิตคืออย่างนี้เป็นต้น เราก็สามารถจะปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี จนกระทั่งถึงสิ่งที่เรียกว่านิพพาน อันเป็นที่หมายปลายทางเป็นที่สุดที่จบของหน้าที่ที่ชีวิตทั้งหลายจะพึงกระทำ ความรู้ที่เป็นวิชาตามหลักแห่งพุทธปรัชญาก็คือรู้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยลักษณะอันเรียกว่า หลักไตรลักษณ์ ซึ่งปรากฏในรูปของกฎสากลหรือกฎธรรมชาติคั้งพระพุทธรพจน์ว่า

“ตลาคคทั้งหลายจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ชาตินั้นยังคงมีอยู่ เป็นธรรมปฏิบัติ เป็นธรรมเนียมว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา...” (ส.สพ. 18/1, อจ.ติก. 20/576, พ.ธ. 25/30)

จากข้อความนี้ จะเห็นว่ากฎไตรลักษณ์เป็นกฎที่มีอยู่โดยไม่มีใครสร้างขึ้นมาเป็นกฎที่มีอยู่ เป็นอยู่อย่างนั้น ไม่ได้ขึ้นอยู่กับการมีอยู่ของมนุษย์หรือสรรพสิ่งใดๆ ไม่เกี่ยวกับผู้สร้าง ผู้บันดาลหรือ การเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสดาใดๆ มนุษย์อยู่ในฐานะผู้ค้นพบเท่านั้น

ความหมายของสังขารและธรรม

ในหลักไตรลักษณ์นี้ มีการใช้คำ 2 คำที่แตกต่างกัน ในข้อที่ 1 และข้อที่ 2 ใช้คำว่า สังขาร ส่วนในข้อที่ 3 ใช้คำว่า ธรรม ซึ่งการใช้คำที่แตกต่างกันย่อมสื่อให้เห็นถึงความหมายที่ ต่างกันหรือขอบเขตที่กว้างแคบต่างกันด้วย

คำว่า สังขาร ที่ใช้กันในภาษาไทยซึ่งหมายถึงร่างกาย แต่คำว่าสังขารในพุทธศาสนามีความหมายรวมถึงอย่างอื่นด้วย ไม่เฉพาะแต่ร่างกายเท่านั้น ได้แก่สิ่งที่เกิดขึ้นปรากฏทั่วไป ส่วนคำว่าธรรม เท่าที่เรารู้จักกันก็มีหลายความหมาย เช่น ธรรมในความหมายของของคุณธรรมความดีต่างๆ ได้แก่ ความกตัญญู ความเมตตา ความไม่ทนงตน และการเอาชนะใจตนเอง เป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นความหมายของธรรมในความหมายของคุณความดีที่เราควรประพฤติปฏิบัติกัน หรือธรรมที่หมายถึง คำเทศนา แต่ความหมายที่ควรทราบก็คือ ธรรม หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่มีจริง

พระราชวรมนู ได้แยกประเภทความหมายของคำว่า ธรรม ในหลักไตรลักษณ์ออกเป็น 2 อย่างดังนี้

สังขาร คือ สังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขารหรือทั้งสังขารและนิพพาน (พระราชวรมนู, 70/2, 2529)

พุทธปรัชญา ได้วางหลักเกณฑ์กว้างๆ สำหรับตัดสินว่าสิ่งใดเป็นสังขตธรรมและสิ่งใดเป็นอสังขตธรรม ดังใจความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สามประการเหล่านี้คือสังขตลักษณะของสังขตธรรม คือ การเกิดปรากฏ ความเสื่อมปรากฏ เมื่อสังขตธรรมนั้นดำรงอยู่ ความแปรเปลี่ยนปรากฏ...สามประการเหล่านี้คือสังขตลักษณะของสังขตธรรม

ภิกษุทั้งหลาย สามประการเหล่านี้คืออสังขตลักษณะของอสังขตธรรม สามประการเหล่านี้คือ การเกิดไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่ปรากฏ เมื่ออสังขตธรรมนั้นดำรงอยู่ ความแปรเปลี่ยนไม่ปรากฏ...สามประการเหล่านี้แล คืออสังขตลักษณะของอสังขตธรรม” (อจ.ติก. 20/486-7)

สังขตธรรมและอสังขตธรรมที่พุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้คือ

สังขตธรรมเป็นสิ่งที่มีการปรากฏการณ์ ปรากฏให้เราสัมผัสได้ไม่ทางตากก็ทางหู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ในวิสัยที่เราจะติดต่อกับหรือศึกษามันได้ด้วยวิธีการฝ่ายวัตถุวิชาหรือฟิสิกส์ ธรรมหรือสิ่งประเภทนี้เป็นมาหาทั้งนั้น คือ ประกอบด้วยสิ่งหลายสิ่งรวมกัน ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกาลเวลา มีรูปร่างและขนาด ซึ่งล้วนแต่เปลี่ยนแปลงไม่หยุด รวมเรียกว่าสังขตธรรมหรือเทียบได้กับสิ่งที่มีปรากฏทั้งหลาย (phenomenon)

อสังขตธรรมนั้น ตรงกันข้ามทุกๆ ประการไม่มีปรากฏการณ์ทางฝ่ายวัตถุหรือแม้แต่สุดแต่ทางใจที่เป็นเพียงสัมผัสไม่มีอะไรปรุงมันขึ้น ไม่อยู่ภายใต้อำนาจของกาลเวลา ไม่มีรูปร่างและขนาดโดยประการใดเลย วัตถุไม่ได้ คำถามไม่ได้ด้วยหลักแห่งสิ่งที่มีปรากฏการณ์ จะรู้มันได้ ก็แต่โดยการอนุมาน (inference) ตามหลักแห่งเหตุผล มีปัญญาอันประกอบด้วยเหตุผลเป็นอายตนะสำหรับติดต่อกับ

สิ่งทั้งปวงบรรดามี มีเพียงสองอย่างคือ สังขตะ และอสังขตะ ดังนั้นแล้วพึงเข้าใจสืบไปว่า ทั้งสองอย่างนั้นไม่ใช่สิ่งที่เป็นตัวตน หรือมีตัวตนชนิดที่เป็นตัวของมันหรือตัวของเรา ที่มีอยู่ก็เป็นเพียงสภาวะธรรมล้วนๆ ต่างกันแต่ว่าชนิดหนึ่งเป็นมาหา ชนิดหนึ่งไม่เป็นมาหา และทั้งสองอย่างก็เป็นเพียงธรรมชาติด้วยกันทั้งนั้น การที่เรามองเห็นเช่นนี้ ก็เพื่อจะสามารถไม่ออกรับหรือปิดบังสิ่งต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นกับจิต และไม่ให้อึดเข้าไปยึดสิ่งใดเอาโดยความเป็นของตัวเอง

สำหรับฝ่ายสังขตธรรมที่จิตเข้าถึงได้แก่สิ่งต่อไปนี้ เช่น ร่างกาย ใจของตัวเอง บุญบาปที่ตัวทำ ทรัพย์สินของ เกียรติยศเกียรติศักดิ์ ฯลฯ ตลอดจนกิเลส เช่น ความอยาก ความรัก ความโกรธ ความเห็นแก่ตัว ฯลฯ ตลอดจนถึงผลเช่นความเกิด ความแก่ความเจ็บความตาย ความเสื่อมความเจริญทุกอย่าง ประการ และขั้นสุดท้ายก็คือวัตถุแห่งความสำคัญผิดหรืออุปาทาน

สำหรับฝ่ายอสังขตธรรมที่จิตจะยึดถือ ก็คือสภาพที่จะลูถึงเมื่อจิตปล่อยวาง หรือผ่านขั้นสังขตธรรมมาได้แล้วมาพบสถานะแห่งความไม่มีอุปาทานอันใหม่นี้ หรือนิพพานที่จิตหยั่งทราบได้โดยการอนุมาน และจะยึดถือเอาเป็นตัวตนด้วยอำนาจความเคยชินในการยึดถือที่ประจำสันดานมาก่อน (พุทธทาสภิกขุ, 2530 : 15-18)

สังขตธรรมคือสิ่งที่ยังมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งซึ่งกันและกัน สังขตธรรมจึงยังมีอยู่ตราบเท่าที่มีเหตุและปัจจัยปรุงแต่งซึ่งกันและกัน

อสังขตธรรม คือสิ่งที่ไม่มีความเหตุปัจจัยปรุงแต่ง

ในนิกเขปภัณฑท์ ภูพันตทุกะกล่าวถึงความหมายของสังขตธรรมในส่วนที่เป็นธรรมชาติของมนุษย์คือขันธ 5 ไว้ว่า

“ขันธ 5 คือ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อ สังขตธรรม” (อภิ.ธมม. 34/701)

กล่าวได้ว่า ในหลักไตรลักษณ์มีทั้งสังขตธรรมซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา และนิพพาน (ซึ่งเป็นอสังขตธรรม) เป็นเพียงอนัตตา

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เพราะมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งนั้น มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มี ความคงที่ตายตัว สังขารทั้งหลายมีลักษณะเป็นทุกข์ มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ ธรรมทั้งปวงประเภทที่เป็นสังขารและมีใช้สังขาร ไม่มีความ หมายแห่งความเป็นตัวตน

สิ่งต่างๆ ที่ปรากฏและมีจริงนั้น ถึงแม้ว่าจะเป็นธรรมแต่ละประเภทก็จริง แต่ธรรมทั้งหมดก็ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัยของธรรม นั้นๆ ดังกฎอภิปัจจยาคือเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

วิเคราะห์ลักษณะของอัตตาและอนัตตา

ความเป็นอัตตา

อัตตาหรือตัวตน ในแง่ของอภิปรัชญามีหลายนัย เช่น

1. จุดศูนย์กลางของความเปลี่ยนแปลงโดยที่ตัวมันเองไม่เปลี่ยนแปลง หากเราจะกล่าวว่าตัว ตนมิได้มีอยู่ มันก็อาจจะขัดกับความรู้สึกของคนธรรมดาทั่วไป เพราะอย่างน้อยภายใต้ความเปลี่ยนแปลงนี้ น่าจะมีอะไรบางอย่างรองรับอยู่ ทำให้บอกได้ว่าเป็นสิ่งเดียวกัน นาง ก. ตอนเป็นเด็ก ผิวขาว อ้วน ผมหงอกตรง อายุ 20 ผิดคล้ำขึ้นเพราะย้ายไปอยู่ทางใต้ ผอมลง ผมหยิกเพราะ ไปตัดผมมา แขนขาววอกก้าง อายุ 30 ปีแต่งงานแล้ว มีลูกคนที่ 3 อ้วนมาก ผมหงอกสั้น ผิว พรรณหายาบกร้าน เพราะตากแดดตากลม ปัจจุบันอายุ 75 อ้วนแฉะ ผมหงอก ผิวหนังเหี่ยวย่น เดินไปไหนมาไหนไม่สะดวก นาง ก. ตอนเป็นเด็กกับปัจจุบันแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง แต่ก็ยังยอมรับว่าเป็นคนๆ เดิม ทั้งที่เปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด สิ่งที่ทำให้เชื่อเช่นนี้คือ เชื่อว่ามีตัวตนซึ่งเป็น จุดศูนย์กลางของความเปลี่ยนแปลง โดยที่ตัวมันเองไม่เปลี่ยนแปลง ทำให้เรารู้ว่า นาง ก. เป็นคนๆ เดียวกัน แม้ว่าจะมีอะไรไม่เหมือนเดิมาก็ตาม

2. สิ่งที่มีอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง จึงไม่มีต้นกำเนิด ไม่มีจุดจบ เป็นสิ่งนิรันดร์ เป็นอมตะ เป็นสิ่งสัมบูรณ์ (Absolute) เป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อน กำลังมีอยู่ และมีอยู่ตลอด ไป ไม่ขึ้นต่อสิ่งใดๆ

3. สิ่งที่รองรับคุณสมบัติต่างๆ โดยเป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนคุณสมบัตินั้นๆ ถ้าเป็นสิ่งของ ตัวตนก็เป็น สิ่งรองรับคุณสมบัติต่างๆ ถ้าเป็นมนุษย์ ตัวตนก็เป็นสิ่งรองรับประสบการณ์ต่างๆ ด้วย

แอปเปิลลูกนี้ ผลขนาดเท่ากำมือ สีนแดงจัด เนื้อข้างในสีขาว เมล็ดข้างในสีดำ มีหลายเมล็ด รสหวานอมเปรี้ยว เชื่อกันว่าความแดง ความหวาน ความขาวของเนื้อข้างใน... สิ่งเหล่านี้มิได้มีอยู่

อย่างลอยๆ ต้องมีอะไรบางอย่างรองรับคุณสมบัติเหล่านี้ อะไรบางอย่างนี้แหละคือ ตัวตนหรือสาร (Substance) ซึ่งมีอยู่ก่อนคุณสมบัติเหล่านี้ด้วย

น.ส.แจ้ว จุลละกรทิวิ รูสึกสงสารนางเอกในละคร จึงร้องไห้ออกมา แสดงว่าต้องมีตัวตนของ น.ส.แจ้วแยกออกจากความรู้สึกสงสาร และตัวคนนี้เป็นผู้รับรู้ความรู้สึกสำนึกผิดตลอดจนรับรู้ความเสียใจนั้นด้วย

ความหมายของตัวตน หมายถึงทั้งสามข้อรวมกัน มีทั้งตัวตนที่รองรับคุณสมบัติของสิ่งของและตัวตนของมนุษย์ที่เป็นสิ่งรองรับประสบการณ์ต่างๆ ในที่นี้จะวิเคราะห์เฉพาะตัวตนของมนุษย์เท่านั้น ไม่พูดถึงตัวตนของสัตว์หรือของสิ่งของ ปัญหาหลักคือ ตัวตนมีอยู่หรือไม่ อย่างไร

ความหมายของอัตตาทตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น

ในมหาคัมภีร์สังขยสูตร พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธอัตตาในความหมายว่า วิญญาณคือตัวสภาวะที่เป็นผู้พูดเป็นผู้รู้ เป็นผู้เสวยวิบากกรรมทั้งดี ทั้งชั่ว และวิญญาณที่ท่องเที่ยวเวียนไป (ม.นุ. 12/442)

ในอนัตตลักขณสูตร พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธอัตตาในลักษณะที่เป็นสิ่งที่เที่ยงและสิ่งที่สามารถบงการได้ตามปรารถนา โดยการวิเคราะห์ธรรมชาติของมนุษย์ว่าไม่มีส่วนใดเลยที่เที่ยง (วินย. 4/20-24)

ในปฏฐุปาทสูตร พระพุทธองค์ทรงสอนให้ละอัตตา 3 อย่างคือ

1. อัตตาตรงที่รูปกายหยาบซึ่งประกอบด้วยธาตุ 4 มีค้ำข้าวเป็นอาหาร
2. อัตตาที่มีรูปกายอันสำเร็จด้วยมโนธาตุมีอวัยวะน้อยใหญ่ครบ มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง
3. อัตตาที่ไม่มีรูปกายซึ่งสำเร็จด้วยตัวสัญญาอันเอง

พุทธปรัชญาวิเคราะห์ธรรมชาติของมนุษย์ว่า ประกอบด้วยจันท์ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ และพิจารณาในรายละเอียดต่างๆ พบว่า

รูป คือส่วนที่เป็นเนื้อหนัง ตลอดจนอวัยวะต่างๆ ของคนเรานั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ซึ่งธาตุแต่ละอย่างเหล่านี้เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เสื่อมสลายได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย สมัยที่ปฐวีธาตุที่เป็นไปภายนอกกำริบ ข้อมมิได้แล ในสมัยนั้น... จะเป็นของอันตรธานไป... ก็ชื่อว่าความที่แห่งปฐวีธาตุอันเป็นไปภายนอกนั้นซึ่งยิ่งใหญ่ถึงเพียงนั้น เป็นของไม่เที่ยง... สมัยที่อาโปธาตุที่เป็นไปภายนอกกำริบ... ข้อมพัดเอาบ้านไปบ้าง เอนินคมไปบ้าง... ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาจักปรากฏได้... สมัยที่เตโชธาตุอันเป็นไปภายนอกกำริบ... ข้อมไหม้บ้าน ข้อมไหม้เมืองไปบ้าง... มาถึงหญาสค หนทาง ภูเขา น้ำ... ข้อมดับไปเอง ความเป็นของแปรปรวนไปเป็นธรรมดาจักปรากฏได้... สมัยที่วาโยธาตุอันเป็นไปภายนอกกำริบ... ข้อมพัดเอาบ้านไปบ้าง เอนินคมไปบ้าง... ความเป็นของแปรปรวนไปเป็นธรรมดาจักปรากฏได้” (ม.น. 18/342-5/403-412)

ธาตุทั้งสี่ที่เป็นไปภายนอก มีความแปรปรวน ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เสื่อมสลายได้ แม้จะยิ่งใหญ่สักเพียงใดก็ตาม ดังนั้นธาตุสี่ที่มาประกอบเป็นรูปนั้นก็ย่อมมีลักษณะเช่นเดียวกัน คือมีความแปรปรวน ไม่เที่ยง สิ่งที่มีความไม่เที่ยงแปรปรวน มารวมกัน ย่อมส่งผลให้เกิดความไม่เที่ยงในสิ่งใดๆ ดังนั้นรูปก็เช่นกันย่อมไม่เที่ยงและไม่มีตัวตน วิญญาณหรือจิต เกิดขึ้นเมื่อมีการรับรู้ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ความนึกคิด เพราะการกระทบกันกับอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ การรับรู้เป็นไปตามเงื่อนไขและเหตุปัจจัยที่เพียงพอ หากตาพิการก็ไม่สามารถเกิดการรับรู้ทางจักขุวิญญาณได้ หรืออยู่ในที่มืด ตาก็ไม่สามารถรับรู้รูปได้ ต้องอาศัยเงื่อนไขและเหตุปัจจัยที่สมบูรณ์เพียงพอ จะเห็นว่าวิญญาณเป็นของไม่เที่ยง จำเป็นต้องอาศัยเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น ถ้าขาดปัจจัยเงื่อนไขไม่พอ การรับรู้ก็ดับ ถ้าวิญญาณเป็นของเที่ยงก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยเหตุปัจจัยใดๆ สามารถมีอยู่โดยไม่เปลี่ยนแปลง แต่วิญญาณต้องอาศัยเหตุปัจจัย และต้องแปรปรวนไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย วิญญาณจึงไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน

เวทนา สัญญา และสังขาร ซึ่งทางอภิธรรมเรียกเจตสิก อันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นต่อจิตหรือวิญญาณ ประจักษ์จิตหรือวิญญาณย่อมไม่เที่ยงไปด้วย เพราะวิญญาณไม่เที่ยง เกิดดับๆ ขึ้นกับเหตุปัจจัย เจตสิกอันเกิดขึ้นต่อจิตหรือวิญญาณย่อมเกิดดับๆ ตามไปด้วย ดังนั้นเจตสิกจึงเป็นของไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน

ถ้าพิจารณาตามขั้น ๕ เช่นนี้จะพบว่า มีความไม่เที่ยง และไม่มีตัวตน เพราะสิ่งต่างๆ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับสลายล้วนต้องอาศัยเหตุปัจจัยทั้งสิ้น และตกอยู่ภายใต้ลักษณะความเป็นอนิจจัง เมื่อขั้นต่างๆ ทั้งห้ามารวมกัน ก็ไม่ได้มีอะไรเกิดขึ้นใหม่ดังที่เรียกว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ นอกจากกลุ่มก้อนของความแปรปรวน เปลี่ยนแปลง ที่พร้อมจะเสื่อมสลายและแตกแยกในทุกขณะ ดังนั้นตัวตนที่แท้จริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นความจริงที่แยกต่างหากจากขั้นห้าจึงไม่มี

แต่ในความรู้สึกของคนธรรมดาทั่วไปจะรู้สึกว่ามีตัวตน และยึดว่าขั้นห้าที่นั่นแหละคือตัวตนของเรา ย่อมทำให้เกิดความทุกข์ เพราะขั้นห้าทั้งห้าเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องในตัวเอง จึงทำให้ไม่สมอยากแก่ผู้เข้าไปยึดด้วย ต้องการควบคุมการเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามที่ต้องการ แต่ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวขึ้นต่อเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กันตามวิถีทางแห่งธรรมชาติไม่อยู่ในอำนาจที่ใครจะควบคุมได้ ขัดต่อความเป็นตัวตน และหาเจ้าของไม่ได้ จึงมีลักษณะความเป็นอนัตตา ความเปลี่ยนแปลงนี้จะไม่อิทธิพลต่อเราเลย ถ้าเราไม่เข้าไปยึดถือว่าเป็นตัวตนของเรา

ดังนั้นการจะละทุกข์ได้นั้น เราจะต้องเข้าใจขั้นห้าตามสภาวะความเป็นจริงที่มันเป็นอยู่ดังพุทธวจนะที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ มันก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาหาร ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณว่า “ขอรูป... ขอเวทนา... ขอสัญญา... ขอสังขาร... ขอวิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย” แต่เพราะเหตุ

ที่รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้นรูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และใคร ๆ ก็ไม่อาจได้ตามปรารถนาในรูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณว่า “ขอรูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย”

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย มีความเห็นเป็นไฉน ?

รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง” (ตรัสถามทีละอย่างจนถึง วิญญาณ)

“ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า”

“ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเฝ้าเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา”

“ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่นั่นนั่นแล รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลหรือที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้องตามที่มันเป็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา” (ข.ส. 7/127-129/82-4)

จากข้อความที่อ้างนี้จะเห็นได้ว่า เป็นการอ้างเหตุผลเพื่อสนับสนุนลักษณะของสังขารว่า ความไม่เที่ยงยืนยันความเป็นอนัตตา ขณะเดียวกันความเป็นอนัตตาก็เป็นเหตุผลหักล้างความเป็นอัตตา โดยอาศัยเหตุผลแห่งความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ เป็นเหตุผลหักล้างความเป็นอัตตา (วิสิทธิ์ วิสัยวงศ์, 2533 : 18-19)

ในอนัตตลักษณะสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องขันธ 5 แก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ โดยพระพุทธองค์ทรงนำข้อสมมุติฐานของทฤษฎีอัตตามาตรวจสอบจากข้อเท็จจริงที่ปรากฏในวิถีชีวิต ข้อสมมุติฐานดังกล่าวคือ ถ้ามนุษย์ (เบญจขันธ) เป็นอัตตา มนุษย์จะต้องไม่เจ็บป่วยและได้อะไรสมปรารถนา แต่ข้อเท็จจริงที่ปรากฏในชีวิตประจำวันหาเป็นเช่นนั้นไม่ ข้อเท็จจริงที่ปรากฏคือ มนุษย์ยังต้องเจ็บป่วยและผิดหวังในสิ่งที่ตนเองปรารถนา มนุษย์จึงมีลักษณะความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

เพื่อความเข้าใจกระบวนการธรรมชาติของหลักไตรลักษณ์กับชีวิตมนุษย์ให้มากขึ้นเราสามารถที่จะนิรณัยหลักไตรลักษณ์กับสังขาร แล้วตั้งเป็นกฎเฉพาะของสังขตธรรมหรือสังขารได้ดังนี้

1. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง
2. สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์
3. สังขารทั้งปวง เป็นอนัตตา

เราจะเห็นว่า สิ่งใดก็ตามหากตกอยู่ในลักษณะเป็นสังขารหรือสังขตธรรม ก็จะเป็นอนัตตาทั้งสิ้น หากความเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้แน่นอนอันไม่มี ดังนั้นจากกฎเฉพาะของสังขารนี้ เมื่อเราแทนสังขารด้วยขันธ 5 เราก็จะได้กฎเฉพาะของขันธ 5 ตามหลักการนิรณัยหลักไตรลักษณ์ดังนี้

1. ชั้น ๕ ไม่เที่ยง
2. ชั้น ๕ เป็นทุกข์
3. ชั้น ๕ เป็นอนัตตา

จากหลักฐานการกล่าวอ้างเพื่อพิสูจน์ เราจะพบว่าชั้น ๕ ก็ตกอยู่ภายใต้ลักษณะของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตามสภาวะธรรมชาติของตัวมันเอง แต่มนุษย์ไปให้คำหรือความหมายแก่ชั้น ๕ ทำให้ชั้น ๕ เป็นที่ยึดถือของมนุษย์ ว่าเป็นตัวตน เป็นตัวกู ของกู ขึ้นมา ดังพระพุทธพจน์ว่า

“...อุปาทานชั้น ๕ เป็นไฉน? รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ อันใดอันหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ทราบก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม ที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน... เหล่านี้เรียกว่าอุปาทานชั้น ๕...” (ส.ข. 17/96)

“...ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน และตัวอุปาทาน เธอทั้งหลายจงฟัง รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ฉันทราคะในรูป ฯลฯ วิญญาณคืออุปาทานในสิ่งนั้นๆ (ส.ข. 17/309)

เมื่อมนุษย์มีความยึดถือ ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า อุปาทาน ซึ่งหมายถึงความยึดติดด้วยกิเลส ตัณหา อวิชชา ยึดในชั้น ๕ เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ ทำให้คิดว่ามีตัวตนที่แท้จริง ที่มีผลต่อความสุข ความทุกข์ของมนุษย์ เราสามารถนิรภัยหลักไตรลักษณ์โดยแทนด้วยอุปาทานชั้น ๕ จะได้กฎเฉพาะของอุปาทานชั้น ๕ ดังนี้

1. อุปาทานชั้น ๕ ไม่เที่ยง
2. อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์
3. อุปาทานชั้น ๕ เป็นอนัตตา

จากการที่เราได้นิรภัยตามหลักไตรลักษณ์จนได้กฎเฉพาะของอุปาทานชั้น ๕ ซึ่งเป็นความยึดถือของมนุษย์ ครอบงำที่มนุษย์ยังยึดถืออุปาทานชั้น ๕ ก็จะต้องคงต้องตกอยู่ภายใต้ลักษณะตามหลักไตรลักษณ์และความยึดถือนี้เองเป็นเงื่อนไขให้เกิดทฤษฎีอัตตาในลักษณะต่างๆ (วิสิทธิ์ วิสัยวงศ์, ๒๕ : ๒๕๒๓) ดังพระพุทธพจน์ในโสอิตตาสสูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ มีอยู่เพราะยึดถือรูป... ฯลฯ จึงเกิดทฤษฎีขึ้นดังนี้ว่า อัตตาและโลกคือสิ่งเดียวกัน (ส.ข. 17/421)

อัตตาเกิดขึ้นเพราะการยึดถือชั้น ๕ ในปาติลลยสูตร ก็ยืนยันว่าทฤษฎีอัตตานี้เกิดมาจากอุปาทานหรือตัณหา และตกอยู่ภายใต้ลักษณะของหลักไตรลักษณ์ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณคฺคฺมิได้สดับ... ข้อมตามเห็นรูปโดยความเป็นตัวตน ข้อมตามเห็นเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ โดยความเป็นตัวตน... ก็การตามเห็นนั้นเป็นสังขาร... สังขารนั้นเกิดจากตัณหา... แม้สังขารนั้นก็ไม่ใช่ มีปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น (ส.ข. 17/174)

เราจะเห็นว่า อุปาทานขันธ และอิตตาล้วนแล้วแต่เกิดมาจากตัณหา อิตตาเกิดขึ้นจากการยึดถือขันธ ๘ อุปาทานขันธก็เกิดขึ้นจากการยึดถือขันธ ๘ ซึ่งสามารถตั้งกฎเฉพาะของอิตตาตามหลักไตรลักษณ์ได้ดังนี้

1. อิตตา ไม่เที่ยง
2. อิตตา เป็นทุกข์
3. อิตตา เป็นอนัตตา

จากกฎเฉพาะของอิตตานี้ จะเห็นว่าอิตตานี้หนีไม่พ้นความเป็นอนัตตา อิตตาและโลกมายาที่มนุษย์เราสร้างขึ้นมา หลอกตัวเองอยู่ตลอดเวลา ปิดบังความเป็นจริงเอาไว้ แท้จริงแล้วเป็นเพียงลักษณะความเป็นไปของสรรพสิ่งที่ เป็นไปตามธรรมชาติ ที่เรามีอาจเข้าไปบังคับควบคุมให้เป็นไปตามใจเราปรารถนาได้เลย โดยตัวของกฎธรรมชาติเอง ไม่ได้ให้ความสุขหรือความทุกข์ได้ แต่มนุษย์เองต่างหากที่สร้างภาพมายาขึ้นมาหลอกตัวเอง จนเข้าใจความเป็นจริงของสรรพสิ่งบิดเบือนไป จนต้องประสบความทุกข์ซ้ำแล้วซ้ำเล่าเป็น ปัญหาใหญ่ในชีวิตของมนุษย์ ฉะนั้นการเข้าใจความจริงตามหลักไตรลักษณ์จึงเป็นหนทางที่ทำให้มนุษย์เข้าใจ ธรรมชาติของโลกภายนอกตัวมนุษย์ และธรรมชาติภายในตัวมนุษย์เอง ลักษณะธรรมชาติของโลกที่เป็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มนุษย์ไม่อยู่ในฐานะที่จะไปแก้ไขอะไรได้ แต่มนุษย์อยู่ในฐานะที่จะต้องเรียนรู้และเข้าใจธรรมชาติตามความเป็นจริงหรือตามหลักไตรลักษณ์ต่างหาก เมื่อเข้าใจกฎธรรมชาติอย่างแท้จริงแล้วก็สามารถนำมาปรับใช้กับชีวิตประจำวันหรือเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์ได้ เป็นวิถีทางหนึ่งที่จะทำให้มนุษย์เลิกให้คำให้ความหมายแก่โลกทั้งภายในและภายนอก ความเป็นอิตตาก็จะไม่เกิด ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นก็ไม่สามารถมีผลกระทบต่อภาวะทางจิตของมนุษย์ได้ ดังพระพุทธพจน์มหาปณฺณสูตรว่า

“...เพราะเหตุที่นั่นนั่นแล รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม... มันก็เป็นแค่รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่อันนาของเรา... อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ มองเห็นอยู่อย่างนี้ ข่อมหายคิดในรูป ข่อมหลุดพ้น (ม.จ. 14/129)

จากการวิเคราะห์หลักไตรลักษณ์ หรือการวิเคราะห์ขันธ ๘ ด้วยหลักไตรลักษณ์ เราพบว่าสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยหรือที่เรียกว่าสังขตธรรมนั้น ต่างตกอยู่ภายใต้ลักษณะของหลักไตรลักษณ์ทั้งสิ้น แม้อิตตาซึ่งคนทั่วไปคิดว่าเป็นสิ่งไม่เปลี่ยนแปลง มีอยู่ด้วยตัวของมันเองเป็นอมตะ แต่ในที่สุดแล้วก็ยังต้องตกอยู่ภายใต้ลักษณะของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

อตฺตนาในระดับสมมติ

อตฺตนา คือ คำสมมติบัญญัติที่ใช้เรียกบุคคล สัตว์ สิ่งของ เพื่อสื่อความหมายให้เข้าใจกันในแต่ละกลุ่มชน เช่น นายคำ นายแดง นางเขียว หนังสือ โต๊ะ รถ บ้าน เป็นต้น ซึ่งในพุทธปรัชญาถือว่า อตฺตนาหรือตัวตนในความหมายนี้เป็นเพียงภาษาที่สมมติขึ้น เพื่อใช้สมมติแทนสิ่งต่างๆ ที่รับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสทั้งห้า คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ดังปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

“นี่แะมาร ทานจะมีความเห็นยึดถือว่าเป็นสัตว์ได้อย่างไร ในสภาพที่เป็นเพียงกองแห่งสังขารล้วนๆ ที่จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย เปรียบเหมือนว่า เพราะคุณสมบัติประกอบทั้งหลายเข้าด้วยกันจึงมีศัพท์ว่า “รถ” ฉันทโค เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่สมมติว่า “สัตว์ ก็ย่อมมีฉันทโค...” (ส.ส.15/664, อภ.ก. 37/85)

“อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหล้ามุงมีช่องว่างแหว่งล้อมย่อมเรียกว่า เป็นเรือนฉันทโค อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อหนัง มีช่องว่างแหว่งล้อม ย่อมเรียกว่าเป็นตัวตน ฉันทโค...” (ม.มู. 12/348)

“...ภิกษุผู้เป็นอรหันต์จีวรสาฬห... จะพึงกล่าวว่า “ฉันทโค” ดังนี้ก็ดี “เขาพูดกะฉันทโค” ดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาใช้พูดกันในโลกก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น...” (ส.ส. 15/65)

“...จิตตะ สมัยใดมีการได้อตฺตนาที่หยาบ สมัยนั้นไม่นับว่าได้อตฺตนาที่สำเร็จด้วยใจ ไม่นับว่าได้ อตฺตนาที่หยาบมิได้ นับว่าได้อตฺตนาที่หยาบอย่างเดียวเท่านั้น สมัยใดมีการได้อตฺตนาที่สำเร็จด้วยใจ... สมัยใดมีการได้อตฺตนาที่หยาบมิได้...จตุรจิตตะ เหล่านี้แล เป็นชื่อตามโลก (โลกสมัญญา) เป็นภาษาของชาวโลก (โลกนิรุตติ) เป็นโวหารของชาวโลก (โลกโวหาร) เป็นบัญญัติของชาวโลก (โลกบัญญัติ) ซึ่งตลาคตาใช้พูดจาแต่ไม่ยึดถือ...” (ที.ส. 9/312)

พุทธศาสนามีการพูดถึงเรื่องตัวตนบ้าง ก็เป็นตัวตนอย่างสมมติ เช่น พุทธภาษิตว่า ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน ก็คือว่า ต้องปฏิบัติเองทำตัวให้มีความรู้ความสว่างแจ่มใส แจ่มแจ้งเอง (พุทธทาสภิกขุ, คู่มือพันทุกข์, 45) สิ่งที่เราเรียกว่าตัวตน คือร่างกายและจิตใจนั้นไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง เป็นเพียงตัวตนในระดับสมมติสังจะเท่านั้น

ดังนั้น การจะตอบปัญหาที่คนส่วนใหญ่สงสัยกันที่ว่า ตายแล้วเกิดหรือไม่ ? พระพุทธองค์ไม่ทรงตอบว่าเกิดหรือไม่เกิด เพราะพระพุทธศาสนาถือว่าไม่มีตัวตน ไม่มีเรา ไม่ได้มีคนเราที่กำลังเกิดอยู่ เป็นอนัตตา ไม่มีคนเรา ไม่มีตัวเราที่เกิดอยู่แล้วจะมีคนที่ตายแล้วเกิดใหม่ได้อย่างไร ตัวเราเป็นเพียงส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประกอบกันเข้า ประจุขึ้นแล้วมีอวิชชา ทำให้เข้าใจว่าเป็นเรา ต้องตัดอวิชชาออกไปให้ได้ เมื่ออวิชชาหมดไป คำว่าคนเราก็หมด และปัญหาว่าคนเราตายแล้วจะต้องเกิดหรือไม่ มันก็หมดไปในตัว

พุทธปรัชญาปฏิบัติเสธธัตตา

จากที่ได้อัถวามา เราได้พบแล้วว่า อัตตาถืออะไร พุทธปรัชญาอมรับัตตาในระดับไหน อยางไร และไม้ออมรับในระดับไหน ซึ่งกลายเป็นปัญหาทางพุทธปรัชญาว่า ในการปฏิบัติเสธธัตถุ อัตตาของพุทธปรัชญานั้น มีเหตุผลอยางไร ซึ่งพอจะสรุปได้ดังนี้

1. วิเคราะห์จากโลกแห่งวัตถุและโลกแห่งชีวิต (ขันธ ๕)

พุทธปรัชญาแบ่งโลกแห่งวัตถุออกเป็น 4 ส่วน ถือ ดิน น้ำ ลม ไฟการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปขึ้นอยู่กับทเหตุปัจจัย เปลี่ยนแปลง ไม้อยุคนึง ไม้อืออะไรเป็นแก่นแท้ รวมตัวกันชั่วระยะเวลาหนึ่งตามเหตุปัจจัยให้เกิด และสลายตัวไปเมื่อมีเหตุปัจจัยให้ต้องสลายไป จึงมีลักษณะของความเปลี่ยนแปลง ส่วนโลกแห่งชีวิต ซึ่งพุทธปรัชญาให้ความสำคัญสนใจศึกษาวิเคราะห์อยางมาก โดยเฉพาะเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ โดยพุทธปรัชญาวิเคราะห์ธรรมชาติของมนุษย์เป็น 2 ส่วน ถือ โลกแห่งกายภาพและโลกแห่งจิตภาพ (ขันธ ๕) โลกแห่งกายภาพก็ได้อัถว่ รูป ซึ่งรูปนี้เป็นวัตถุประกอบไปด้วยดิน น้ำ ลม ไฟ เช่นเดียวกับวัตถุอื่นในโลก จึงยอมต้องตกอยู่ภายใต้อัถว่ลักษณะความเปลี่ยนแปลง หาระไรที่เป็นแก่นแท้ไม้อได้เลย ส่วนโลกแห่งจิตภาพได้อัถว่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แล้ววิเคราะห์ความหมายของแต่ละส่วน ซึ่งเมื่อวิเคราะห์ย่อยลงไปแล้วก็ไม่อืออะไรที่พอจะเรียกได้ว่าเป็นัตตาเพราะโลกแห่งกายภาพหรือรูปขันธที่ได้อัถว่ ส่วนต่างๆ ของร่างกายไม้อวจะเป็นรูปร่าง หน้าตา ผิวพรรณ ก็หาัตตาจากส่วนนี้ไม้อได้ เพราะล้วนเปลี่ยนแปลงไม้อจริงยังยืน เปลี่ยนไปอยางเห็นได้ชัด จากเด็กทารกกลายเป็นคนหนุ่มสาว แก่ชรา ผมหงอก ฟันหัก ผิวหนังเหี่ยวย่น และตายไปในที่สุด

โลกแห่งจิตภาพถือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้น เราได้ทราบมาแล้วว่า เวทนา สัญญา และสังขาร ถือคุณภาพของจิต เกิดดับพร้อมกับจิต ฉะนั้นถ้าเราวิเคราะห์ได้ว่าในวิญญาณไม้ออือัตตา ก็เท่ากับว่า เวทนา สัญญาและสังขารไม้ออือัตตาด้วย เพราะความมื่ออยู่ของขันธ 3 อยางนี้ขึ้นอยู่กับความมื่ออยู่หรือไม้อมื่ออยู่ของวิญญาณหรือการรับรู้ ในมหาตมหาสังขยสูตร พระพุทธองค์ก็ทรงยืนยันความมื่ออยู่ของวิญญาณในลักษณะเดียวกันว่า

“ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอาศัยปัจจัยใดๆ เกิดขึ้นก็เรียกชื่อไปตามปัจจัยนั้นๆ วิญญาณที่อาศัยตา กับรูปเกิดขึ้นก็เรียกว่าจักขุวิญญาณ วิญญาณที่อาศัยหู กับเสียงเกิดขึ้นก็เรียกว่า โสทวิญาณ ฯลฯ วิญญาณที่อาศัยใจ กับความนึกคิดเกิดขึ้นก็เรียกว่า มโนวิญญาณ เปรียบเหมือนไฟที่เกิดขึ้นเพราะเชื้อใดก็ยอมเรียกชื่อไปตามเชื่อนั้น ไฟที่เกิดจากไม้อัถว่ไฟไม้อ ไฟที่เกิดจากป่าก็เรียกว่าไฟป่า...”

จากการที่เราได้วิเคราะห์โลกแห่งวัตถุและโลกแห่งชีวิต เพื่อพยายามหาความเป็นอัตตา ก็พบว่า ไม่มีแก่นแท้อะไรอยู่เลย โลกวัตถุประกอบด้วยธาตุ 4 และโลกแห่งชีวิตประกอบด้วยขันธ 5 และวิเคราะห์แต่ละขันธแล้วก็ประกอบไปด้วยองค์ประกอบหลายอย่างรวมกัน ความเกิดดับไปขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย พระพุทธองค์ก็ทรงยืนยันเช่นนี้ ดังพระพุทธพจน์ในปัจจุตสูตรว่า

“...ส่วนตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เห็นรูปเป็นอัตตาหรืออัตตามีรูป หรือรูปอยู่ในอัตตาหรืออัตตารูป... ย่อมไม่เห็นว่า... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณเป็นอัตตา หรืออัตตามีวิญญาณ หรือวิญญาณมีอยู่ในอัตตา หรืออัตตามีอยู่ในวิญญาณ...” (ส.สพ.18/795,797)

2. วิธีตรวจสอบคุณสมบัติของอัตตากับข้อเท็จจริงในโลก

พุทธปรัชญาใช้เหตุผลในการปฏิเสธอัตตาด้วยการตรวจสอบคุณสมบัติของอัตตาที่เจ้าลัทธิอื่นๆ บัญญัติให้แก่อัตตา เช่น คุณสมบัติในฐานะที่เป็นสิ่งสัมบูรณ์ เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง เป็นศูนย์รวมของคุณสมบัติอื่นที่เปลี่ยนแปลง แต่ตัวมันเองไม่เปลี่ยนแปลง เป็นต้น โดยการตรวจสอบอัตตากับข้อเท็จจริงในโลก เช่น ขันธ 5 ของมนุษย์ พบว่าหาได้มีคุณสมบัติเช่นเดียวกับอัตตาไม่ ข้อเท็จจริงกลับกลายเป็นว่าขันธ 5 ของมนุษย์ทั้งส่วนที่เป็นกายภาพและจิตภาพ ยังต้องทรุดโทรม เจ็บป่วย และไม่สามารถบังคับ บงการให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า

“...หากรูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ... จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ มันก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาหาร ทั้งยังจะต้องได้ตามปรารถนาในรูป ฯลฯ วิญญาณว่าขอรูปร่าง ฯลฯ ขอวิญญาณของเรา... จงเป็นเช่นนี้ อย่าได้เป็นเช่นนั้นเลย...” (วินย. 4/20/24-25, ส.ข. 17/127)

3. วิธีวิเคราะห์ความมีอยู่ของอัตตา

พุทธปรัชญา ถือว่า อัตตาอยู่ในขอบเขตของสังขตธรรม ดังได้วิเคราะห์มาแล้ว ฉะนั้นความมีอยู่ของอัตตาจึงขึ้นอยู่กับการเกิดดับของเหตุและผลเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องกันจึงเป็นเหตุให้เข้าใจว่ามีตัวตนที่ถาวร แต่แท้ที่จริงแล้ว มีลักษณะเป็นกฎที่เรียกว่าอิทัปปัจจยตา (conditionality) ที่ว่า

“เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” (ส.น. 16/64,144)

ปัญหาความมีอยู่ของอัตตานั้น พุทธปรัชญายอมรับอัตตาเฉพาะในระดับสมมติภาษา ส่วนอัตตาหรือตัวตนหรือโซล (soul) ในความหมายทางอภิปรัชญาไม่ยอมรับ โดยให้เหตุผลว่า ธรรมชาติของมนุษย์ประกอบด้วยขันธ 5 ไม่ได้มีอยู่โดยตัวเองอย่างเป็นนิรันดร์ แต่องค์ประกอบเหล่านี้มีอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัย หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงทุกขณะ ไม่มีสิ่งแท้จริงเบื้องหลังความเปลี่ยนแปลงที่เป็นตัวอื่นรอง และไม่สามารถบงการหรือบังคับให้เป็นไปตามอำเภอใจ

การพูดถึงตัวตนเป็นอุบายระดับสมมติ เป็นศีลธรรมที่มุ่งให้คนปฏิบัติเพื่อพ้นจากความทุกข์ในเบื้องต้น แต่คำสอนในระดับปรมาตม พระพุทธองค์ทรงมุ่งให้คนละซึ่งความเป็นตัวตน อันเป็นเหตุของ

ความทุกข์เสีย หากละตัวตนเสียได้ก็จะพบกับความสุขที่แท้จริง โดยการพิจารณาว่า สิ่งที่เรียกว่าตัวตน บุคคล เราเขา แท้จริงแล้วเป็นเพียงการรวมกันของธาตุต่างๆ มีความเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่ง ไม่อยู่ในอำนาจของใคร หากใครยึดถือเข้าก็จะเกิดทุกข์ขึ้น เพราะมันมีลักษณะเป็นอนัตตา

อัตตาในความจริงระดับปรมาตม นี้หมายถึงสิ่งที่เป็นนามธรรม ซึ่งหมายความว่าจับต้องไม่ได้ ความหมายของคำว่าอัตตาจึงจัดอยู่ในขอบเขตของสาขาอภิปรัชญา (metaphysics) ซึ่งความหมายของอัตตาในระดับปรมาตมนี้ปรากฏในพุทธปรัชญามากมาย ส่วนใหญ่พุทธปรัชญาจะยืนยันทฤษฎีอนัตตาก็จะใช้วิธีหักล้างความหมายหรือคุณลักษณะของอัตตาระดับปรมาตมนี้มาเป็นเหตุผลยืนยันความเป็นอนัตตานั้น ความหมายและคุณลักษณะของอัตตาที่พุทธปรัชญาหักล้าง เพื่อยืนยันทฤษฎีอนัตตาจึงเป็นความหมายหรือคุณลักษณะหรือธรรมชาติของอัตตาที่มีอยู่เดิมของลัทธิอื่นๆ ซึ่งทฤษฎีอัตตานี้ เป็นทฤษฎีสำคัญมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทและอุปนิษัท

อนัตตลักษณะ

อนัตตลักษณะเป็นคุณลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม การอธิบายอนัตตาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นหลังจะอธิบายโดยอ้างเหตุผลจากคุณลักษณะ 2 ข้อแรกของสังขตธรรม คือ คุณลักษณะแห่งความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ มาเป็นเหตุผลยืนยันความเป็นอนัตตา ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ตามปรารถนาในรูปว่า ขอรูปร่างของเราจะเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย... ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้นรูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็ไม่ได้ตามปรารถนาว่า ขอรูปร่างของเราจะเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย เวทนาเป็นอนัตตา... สัญญาเป็นอนัตตา... สังขารเป็นอนัตตา... วิญญาณเป็นอนัตตา... รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณเป็นอนัตตา... เพราะเหตุที่รูป ฯลฯ วิญญาณ มิใช่อัตตา ฉะนั้นรูป ฯลฯ วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาหารและไม่ได้ตามปรารถนา” (วินย. 4/20, ส.ข. 17/27)

ความทุกข์กับอนัตตา

ธรรมชาติของโลกและธรรมชาติของมนุษย์อยู่ภายใต้ลักษณะแห่งกฎไตรลักษณ์คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีความเป็นตัวตนที่เป็นแก่นสารหรือสาระ แต่มนุษย์พยายามสร้างหรือปรุงแต่งสิ่งต่างๆ ขึ้นมา เกิดภาพมายาหรือภาพลวงตาปิดบังความเป็นจริงเอาไว้ ทำให้มนุษย์หลงผิดไปกับโลกมายาที่ตนเองสร้างขึ้นมาจากกิเลสความไม่รู้ต่างๆ จนเกิดเป็นปัญหาใหญ่ เช่น เห็นว่าธรรมชาติของมนุษย์ว่า

เป็นสิ่งที่เที่ยง และเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร ความยึดถือในตัวคนนั้น แล้วก่อให้เกิดความทุกข์ที่ไม่รู้จักจบสิ้น เพราะตัวคนนั้นก็คือ องค์ประกอบของขันธ 5 ที่รวมตัวกันขึ้นตามเหตุปัจจัย และเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย คงทนอยู่ไม่ได้ ไม่มีตัวตนที่เป็นแก่นสารที่แท้จริง ความทุกข์จะเกิดทุกเมื่อที่มีความยึดถือหรืออุปาทาน ดังปรากฏอยู่ในรูปของพุทธภาษิตที่ว่า “เมื่อกล่าวโดยสรูปแล้ว เบญจขันธที่ประกอบด้วยอุปาทานนั้นแหละเป็นตัวทุกข์” (พุทธทาสภิกขุ, 2504, 77) ส่วนเบญจขันธที่วางจากอุปาทานว่า ตัวกู ของกู ยึดครองก็ไม่ใช่ทุกข์ แม้ว่าร่างกายกำลังถูกทรมาน มัดมือมัดเท้าให้อยู่กลางแดดร้อนๆ แต่ถ้าอุปาทานว่า ตัวกู ของกู ยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งขึ้นมา อาการแห่งทุกข์ก็ปรากฏออกมาทันที ดังตัวอย่าง มีเด็กคนหนึ่งร้องไห้ขึ้นมาเพราะตุ๊กตาแตกแตก เมื่อเขาเห็นตุ๊กตาแตก ตากับรูปกระทบกันเกิดจักขุวิญญาณขึ้นมาว่าตุ๊กตาแตกตามธรรมดา เด็กคนนี้ประกอบด้วยอวิชชาเพราะไม่มีสติ อวิชชาจึงปรุงแต่งให้เกิดสังขาร คือ อานาจชนิดหนึ่งที่จะทำให้เกิดความนึกคิดอันหนึ่งที่จะเป็นวิญญาณ วิญญาณนี้จะช่วยทำให้ร่างกายกับจิตเปลี่ยนแปลงสภาพลุกขึ้นมาทำหน้าที่ที่พร้อมจะเป็นทุกข์และในนามรูปชนิดนี้ขณะนี้มีสหายตนะอันพร้อมที่จะเป็นทุกข์คือ ไม่หลับอยู่ตามปกติ แล้วเมื่อตากับรูปคือตุ๊กตาประจวบกันเรียกว่า ผัสสะ เมื่อมีผัสสะจึงมีเวทนา คือความรู้สึกเป็นทุกข์แล้วเวทนาที่เป็นความทุกข์นี้ก็ทำให้เกิดตัณหา คืออยากไปตามอำนาจของการเกิดขึ้นมาเรียกว่าภพ เมื่อภพเบิกบานเต็มทีเรียกว่าชาติ แล้วก็มีความทุกข์ในเรื่องตุ๊กตาแตกนี้ คือร้องไห้ นั่นคือสิ่งที่เรียกว่า อุปายาส คือความเหี่ยวแห้งใจอย่างยิ่ง ในที่นี้การร้องไห้ก็คืออาการของความทุกข์ขั้นสูงสุดเต็มที่ ถึงที่สุดของวงจรปฏิจสงมุขบาท

อย่างไรก็ตามหากต่อมาเด็กคนนี้อาเรื่องตุ๊กตาแตกมาคิดแล้วรำไห้ก็จะกลายเป็นเรื่องปฏิจสงมุขบาททางมโนวิญญาณ มิใช่จักขุวิญญาณ คือการคิดถึงเรื่องตุ๊กตาแตกเป็นธรรมารมณ เมื่อธรรมารมณกับจิตใจสัมผัสกันทำให้เกิดมโนวิญญาณ รู้สึกถึงเรื่องตุ๊กตาแตก นี้ได้สร้างนามรูปคือกายกับใจขณะนั้นให้เปลี่ยนไปเป็นนามรูปที่จะเป็นที่ตั้งของอายตนะที่จะเป็นทุกข์ฉับพลัน อายตนะนั้นก็สร้างให้เกิดผัสสะชนิดที่เป็นที่ตั้งของความทุกข์ เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน จนกลายเป็นทุกข์นั่นเอง รำไห้อีกครั้งหนึ่งทั้งที่ตุ๊กตาแตกมานานแล้ว (พุทธทาสภิกขุ, 2538 : 41)

ความยึดถือกับความทุกข์มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น เมื่อใดมีความยึดถือ ความทุกข์จะเกิดทันที ดังข้อสมมุติฐานเบื้องต้นของพุทธปรัชญาว่า ชีวิตนี้เป็นทุกข์ การแสวงหาโมกขธรรมของพระพุทธองค์ก็เพื่อปลดเปลื้องความทุกข์ของชีวิตนี้ ความยึดถือที่ว่าก็คืออุปาทาน คำอุปาทานคือสมาทาน หมายถึงการถือเอาไว้อย่างดี ถ้าทำหรือยึดถือด้วยอุปาทานมันก็เป็นทุกข์ แต่ถ้าเป็นสมาทานถือเอาหรือทำด้วยสติปัญญา มันตรงกันข้ามเลยทีเดียว ทำด้วยความเื่องกับทำด้วยปัญญา

ตัวอย่างเรื่องศีล ถ้าอุปาทานในศีลก็กลายเป็นศีลพหัตตปรามาส หรือศีลพหัตตูปาทาน แต่ถ้าถือด้วยสติปัญญาจะเป็นสมาทานศีล แต่มีคนจำนวนไม่น้อยที่ยึดมั่นในศีลจนกลายเป็นไสยศาสตร์ไปยึดมั่นศีลให้เป็นของคลังของศักดิ์สิทธิ์ ให้ช่วยคุ้มครองอย่างไม่มีเหตุผล เป็นอุปาทานศีล ดังที่ปรากฏ

ทั่วไปในพุทธศาสนา จนมีคนเข้าใจหลักพุทธศาสนาผิดเพี้ยนไปจากหลักคำสอนเดิม ที่มุ่งสอนเพื่อเป็นหลักปฏิบัติสำหรับดับความทุกข์

นอกจากเรื่องอุปาทานคิดแล้ว ความยึดมั่นถือมั่นก็ยังคงเกิดได้กับทุกเรื่องในชีวิตประจำวัน หากเกิดอุปาทานขึ้นเสียแล้ว ความเห็นผิด หลง มัวเมาก็เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา เช่น การทำบุญ หากมีความยึดมั่นมั่นก็เกิดการแบ่งแยก เกิดการทำบุญเอาหน้า (ซึ่งคิดว่าเป็นเรื่องดี) แข่งกันทำบุญ วัตถุประสงค์ผิดเพี้ยนไปจากหลักคำสอนที่พระพุทธองค์ตรัสไว้

หลักธรรมต่างๆ ที่พระพุทธองค์ตรัสสอนไว้นั้น หากนำมาปฏิบัติจะเกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติอย่างมหาศาล เพราะหลักธรรมทุกเรื่องล้วนมุ่งเน้นสอนให้คนพ้นจากความทุกข์นานาประการ เราต้องศึกษาให้เข้าใจอย่างแท้จริง ตามกำลังสติปัญญาและโอกาสอันววย แม้พระพุทธองค์จะทรงใช้วิธีการที่แตกต่างกันตามแต่ระดับสติปัญญา ทุกคนสามารถพ้นจากความทุกข์ได้ทุกคน แต่ปัญหาใหญ่ที่เกิดขึ้นปัจจุบันนี้คือ คนส่วนมากจะมีอวิชชาและอุปาทานเข้าครอบงำ ทำให้มองอะไรผิดเพี้ยนไปจากหลักความจริง เช่นเรื่องอัตตาที่ได้อภิปรายมาแล้ว ยึดในความเป็นตัวตน แบ่งแยกเราเขา ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงแล้ว ทุกสิ่งทุกอย่างมันไม่มีตัวตน มีแต่ความเปลี่ยนแปลง หากไปยึดเข้าก็เป็นทุกข์ เพราะเป็นอนัตตา ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติที่เรารู้จักว่า กฎไตรลักษณ์ สรรพสิ่งทั้งหลายต้องตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาตินี้ ไม่สามารถที่จะควบคุมและบังคับให้เป็นดังใจปรารถนาได้ เมื่อทุกสิ่งเปลี่ยนแปลง แต่เราต้องการให้มันคงทนจึงหนีความทุกข์ไปไม่พ้น อวิชชาปิดกั้นทำให้เราไม่เข้าใจความแท้จริงของธรรมชาติขั้นนี้ ไปยึดติดอยู่กับสภาพมายาที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเพื่อหลอกตัวเองนี้เมื่อความยึดถือกับความทุกข์มีความสัมพันธ์กัน ถ้าดับต่อไปเราจะพิจารณาถึงกระบวนการเกิดทุกข์ เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนและเป็นการยืนยันตามทัศนะพุทธทาสภิกขุว่า ไม่มีตัวตนอย่างแน่นอน โดยพิจารณาจากหลักปฏิจสงมุปบาท

ปฏิจสงมุปบาท คือกฎธรรมชาติอีกกฎหนึ่งที่พุทธปรัชญาเรียกว่า เป็นธรรมชาติ ธรรมนิยาม และธรรมฐิติ (ส.นิ. 16/81) เช่นเดียวกับกฎไตรลักษณ์ซึ่งเป็นกฎที่มีอยู่โดยไม่มีผู้สร้าง การมีอยู่ของกฎนี้ไม่ได้ขึ้นอยู่กับการมีอยู่ของสิ่งใด ๆ ในเอกภพ